

ЗВЕРТАННЯ ЯК ЗАСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОСОБИ

У статті розглянуто категорію синтаксичної особи як багатоаспектну структурно-семантичну категорію, притаманну будь-якому реченню, зокрема, йдеться про суб'єктні та несуб'єктні звертання як засіб репрезентації синтаксичної особи.

Ключові слова: категорія синтаксичної особи, звертання, суб'єктні звертання, несуб'єктні звертання, дейктичне значення.

У сучасній лінгвістиці категорію синтаксичної особи розуміють як “відповідність суб'єкта – носія дії, стану ознаки, про якого повідомляється в реченні, одній із трьох осіб учасників-неучасників спілкування” [1, с.158]. Синтаксична особа – багатоаспектна структурно-семантична категорія, що належить реченню, а не його окремим елементам і проявляється експліцитно або імпліцитно в будь-якому реченні.

Незважаючи на ряд студій, де досліджувалися проблеми, пов'язані з категорією синтаксичної особи (О.В. Бондарко, Г.О. Золотова, С.Г. Ільєнко, Н.Ю. Шведова, А.П. Загнітко, М.В. Мірченко), необхідність цілісного аналізу цієї категорії, що проявляється на різних рівнях мовної системи, є **актуальною** і нині. Адже не до кінця вирішеними залишаються такі питання: експліцитність/імпліцитність категорії синтаксичної особи, предикативність/непредикативність її значень, особа як елемент диктумно-модусної організації речень, дейктичне значення синтаксичної особи тощо (саме у вирішенні цих проблем вбачаємо **перспективність** дослідження цієї категорії).

Дейктичне значення синтаксичної особи базується на опозиціях: “адресант” (1-а особа) – “адресат” (2-а особа); “учасник мовлення” (1-а і 2-а особи) – “неучасник мовлення” (3-я особа).

Якщо морфологічна особа виражається тільки словоформами, які є членами речення, то показники синтаксичної особи можуть і не бути членами речення, як, наприклад, звертання. **Завданням** нашої статті є аналіз звертання як особливого засобу репрезентації дейктичного значення синтаксичної особи, оскільки основна функція звертання – назвати і привернути увагу адресата повідомлення (2-ої особи). Прагнення з'ясувати справжню природу речення і як абстрактної схеми-моделі, і як семантико-синтаксичного і комунікативного утворення, що передає реальний зміст, спонукає нас провести детальний аналіз реалізації категорійної семантики особи на синтаксичному рівні.

У сучасних граматиках уже усталилася традиція не вважати звертання членом речення. Од-

нак неодноразово робилися (та й робляться) спроби й іншого пояснення звертання, адже звертання існує не поза реченням, а в ньому, що змушує шукати можливі граматичні зв'язки його з реченням. Ще О.О. Потебня відзначав, що “в наших мовах єдині відмінки, здатні виражати підмет, є називний і кличний” [3, с.100-101], при цьому “кличний... є 2 особа і, як така, узгоджується з 2 особою дієслова” [3, с. 101]. В українському мовознавстві ідеї О.О. Потебні продовжував розвивати Є.К. Тимченко, у наш час – І. К. Кучеренко, М.С. Скаб.

Так, І.К. Кучеренко заперечує традиційне положення про відсутність зв'язку кличного відмінка з іншими словами в реченні: “Поширена в граматиках думка про те, що іменник у формі вокатива не зв'язується ніяким видом граматичних зв'язків з іншими словами в реченні, – неправильна: не він, іменник у формі вокатива, зв'язується (він і не повинен зв'язуватись, як і номінатив), а з ним зв'язуються залежні від нього слова (присудок, означення морфологізоване) повним і послідовним узгодженням” [2, с.113].

Розгляд речень зі звертаннями з урахуванням обов'язковості категорії синтаксичної особи дозволяє по-іншому трактувати і звертання. Якщо іменник-підмет у формі Н. в. завжди є суб'єктом, що участі в розмові не бере (3-я особа), то іменник-підмет у формі кличного відмінка є виразником суб'єкта, який бере участь у розмові, тобто найчастіше є адресатом (2-а особа). Цим ускладнюється його значення: він не лише називає суб'єкт, але й показує, що до нього звернена мова. Звертання найчастіше функціонують у спонукальних і питальних реченнях, оскільки саме в таких реченнях названі звертаннями особа або предмет спонукаються до дії або до відповіді на запитання: *Ой не квітни, весно, - мій народ в кайданах...* (О.Олесь); *Про що задумалась, дівчино, колгоспним полем ідучи?* (В.Сосюра).

Спостереження над мовним матеріалом дозволяє нам виділити два види звертань: **суб'єктні** (агентивні) і **несуб'єктні** (неагентивні)

Суб'єктні звертання називають особою, яка є суб'єктом процесу, названого предикатом, і бувають: а) *констатуючого характеру* (у цьому випадку дієслово-присудок стоїть у дійсному способі: *Ти постаси в ясній обнові, як пісня линеши, рідне слово* (Д.Білоус); *Видиши, сину мій, як ми працюємо, видиши, сину мій, як ми горюємо* (С.Руданський)); б) *спонукального характеру* (що трапляється значно частіше; при цьому дієслово-присудок має форму

наказового способу : *Говори, говори, моя мила, твоя мова – співучий струмок* (П. Тичина); *Людино, людино, людино! Збери себе всю воєдино* (Л. Костенко); *Живи, Україно, красуйсь, Україно, безсмертям сердець і красою пісень* (М. Стельмах).

У реченнях з суб'єктивним звертанням саме воно “диктує” особу дієслова-присудка (найчастіше 2-у) і число (пор.: *Спи, мій малесенький, спи, мій синок, я розкажу тобі безліч казок!* (О. Олесь); *Учітєся, брати мої, думайте, читайте...* (Т. Шевченко)) і вступає з ним у зв'язок, схожий на узгодження.

Грамаічний зв'язок звертання з реченням виявляється також і в узгодженні дієслова-присудка з родом вокатива : *Ярославе Галицький! Осломисле грізний! На престол свій княжий високо ти сів* (І. Світличний) – чол. рід; *Рідна мово, перше слово ти в устах моїх плекала, першу пісню колискову наді мною вознесла* (М. Стельмах) – жін. рід; *Красо України Подолля! Розкинулось мило, недбало* (Леся Українка) – сер. рід.

Крім 2-ої особи однини і множини, присудок у реченнях з суб'єктивним звертанням може мати форму 1-ої особи множини : *Гей, нові Колумби й Магелани, напнемо вітрила наших мрій!* (В. Симоненко); *Ще будемо, хлопці, орать перелоги і слухати пісню ласкаву зерна* (М. Стельмах), тобто *напнемо* чи *будемо орать* означає, що виконавцем дії є мовець і слухачі чи слухач, як у реченні *Сядьмо отут, сину, під осокорами* (Нечуй-Левицький). М.С. Скаб вважає такий спосіб апеляції до однієї особи у множині “специфічним, обмеженим досить вузьким колом комунікативних ситуацій способом апеляції для українців, як і для інших східнослов'янських народів...”[4,с.74] і називає його “микання”. При цьому вчений розрізняє “дуже поширені у мовленні випадки використання дієслівних форм першої особи множини зі значенням спільної, сумісної дії типу *Будьмо здорові, свашко! Аби і нарік такого діждали* (М. Матіос); *Ходімо, парубче, як не боїшся, зі мною* (М. Стельмах). Тут виконавцем дії, до якої закликає мовець, будуть і адресат, і адресант, тобто щонайменше дві особи, а отже, значення множини є прямим, а не переносним. Натомість зустрічаємо *Хворий, витиймо ліки* (репліка лікаря і медсестри), *Що будемо замовляти, молодий чоловіче?* (репліка офіціанта), *Краще говорімо правду, громадянине* (репліка міліціонера чи слідчого) та ін. У таких ситуаціях спільна дія є уявною, точніше, удаваною мовцем, а реальним її виконавцем буде одна особа – адресат мовлення”[4,с.74]. В.В. Химик з приводу т.зв. “удаваної сумісності” слушно зауважує: “Таке вираження уявної співучасті стало своєрідним штампом, грамаічною ідіомою у мовленні представників соціально активних про-

фесій (офіціантів, міліціонерів, слідчих, продавців, перукарів та ін.), які через специфіку своєї діяльності мусять постійно апелювати до адресата з запитаннями, пропозиціями, спонуваннями” [6, с.121].

Цікавим є явище переходу від кличного відмінка як 2-ої особи до кличного відмінка як 3-ої особи, на яке звернув увагу О.О. Потєбня, досліджуючи мову українських дум (*Тоді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає*), де зі звертанням у кличному відмінку узгоджується присудок у 3-ій особі. З цього приводу О. О. Потєбня зауважував, що “первісно вживання кличного відмінка замість називного було знаменне і виникло із звертання співця до відсутньої особи (третьої), як до присутньої, у 2-ій особі, і таке звертання, звичайне у Гомера (до Менелая, Патрокла, Ахілла, Феба та ін., в Одиссеї до Евсея) ... впливає саме зі співчуття співця до згадуваної особи і з жвавості уявлення цієї особи. Цим пояснюється, чому в слов'янських піснях кличний замість називного вживається майже тільки в іменах осіб. Виняток, скільки знаю, становить лише кінь: *Є у мене три коні на стойлі; один коню як голуб сивенький, другий коню як ворон чорненький* (Метл., 105)” [3, с.101-102]. У сучасній українській мові такі конструкції не збереглися, натомість, як прояв регіональних узуальних тенденцій (у мовленні жителів Західної України, представників західної діаспори), а також у художніх текстах з метою стилізації, особливим різновидом ввічливості є звертання до адресата мовлення (що, очевидно, пояснюється впливом польської мови) або як до третьої особи однини: *Може, пан мені скаже, котра зараз година?* (розм.); або як до третьої особи множини: *А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював казанське ханство?* (П. Загребельний). Не маємо сумніву, що іменники в називному відмінку сприймаються співбесідником (2-га особа) як звертання.

Несуб'єктивним вважаємо звертання, що називає особу, яка не збігається з предикативним суб'єктом. Вокатив у таких реченнях грамаічно не зв'язаний ні з реченням у цілому, ні з окремими його членами і вживається тільки з семантичних потреб. Це переважно буває у двоскладних реченнях, наприклад: *В твоїм грозівім полі, Україно, посію жито й щастя у ріллю* (М. Стельмах); *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко). На думку І.К. Кучеренка, у такому випадку йдеться про типовий випадок так званого “звертання”: “Кличний відмінок і тут є виразником одночленного вокативного речення, але не окремо вживаного, а вставного, в силу чого і основне значення його – спонування – менш виразне”

[2, с. 124]. Подібні конструкції Н.В. Гуйванюк називає кличними модифікаціями, “основна функція яких спонукати співбесідника слухати, зосередити його увагу, а часто й виявити своє ставлення до розмовляючого” [5, с. 406].

Отже, звертання насамперед пов’язане з реченням семантично, а в більшості випадків, як свідчить мовний матеріал, – і граматично. У реченні, де рід і число предиката залежать від роду і числа іменника-звертання, тобто у реченнях з суб’єктивним звертанням, експліковане дейктичне значення 2-ої особи (адресата) водночас репрезентує і зону мовця. Несуб’єктивні звертання становлять згорнуті висловлення і мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різною.

Література

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М.:

Наука, 1973. – 350 с.

2. Кучеренко І.К. Актуальні проблеми граматики / Ілля Кучеренко. – Львів : Світ / упор. З. Терлак, 2003. – 226 с.

3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1, 2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 535 с.

4. Скаб М.С. Способи апеляції при звертанні до однієї особи / Мар’ян Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов’янська філологія. – Вип. 146-147. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 65 – 77.

5. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

6. Химик В.В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 184 с.

Рассматривается категория синтаксического лица как многоаспектная структурно-семантическая категория, присущая любому предложению, в частности, речь идет о субъективных и несубъективных обращениях как средстве репрезентации синтаксического лица.

Ключевые слова: категория синтаксического лица, обращение, субъективное обращение, несубъективное обращение, дейктическое значение.

The article deals with the category of the syntactic person, a multifaceted structural-semantic category as an intrinsic property of any sentence, with the subjective and non-subjective forms of address as a means of syntactic person representation in particular.

Key words: syntactic category of person, appeals, subjective and non-subjective forms of appeal, deictic meaning.